Šárka Lešnerová

Latinské vlivy v humanistické češtině

I. ÚVODEM

Označení humanistická čeština se vztahuje na jazyk českých textů vzniklých přibližně mezi lety 1500 a 1620, tedy na období, kdy humanismus v českých zemích vrcholí po ideové stránce. Jde o druhou fázi českého humanismu, po přerušení během husitského období.

Pozice latiny v době humanismu byla v hlavních rysech stejná jako v minulých obdobích: latina sloužila v Evropě jako dorozumívací prostředek vzdělanců, byla jazykem církve, kultury i školství. Na rozdíl od předchozích období se latinské humanistické vzdělání vědomě obrací ke klasické latině a ke staré řečtině jako ke vzorům.

Ve školách byla latina zprostředkovávána žákům intenzivně již v nižším stupni vzdělání, v tzv. triviu, a to ve dvou předmětech ze tří, v gramatice a v rétorice. (Třetím předmětem trivia byla dialektika.) Výuka gramatiky se skládala ze dvou částí. První přibližně odpovídá dnešnímu významu slova gramatika (z řec. gramma – písmeno): zahrnovala základní mluvnické poučení, které vycházelo z tradičních latinských mluvnic (Priscianus, Donatus). Druhou část označuje dnešní termín literatura (lat. pojem litteratura je doslovným překladem řeckého grammatika; z lat. littera – písmeno); rozumí se jím četba latinských kanonických autorů, jako Cicero, Vergilius, Ovidius, Caesar ad. Humanistická rétorika, druhý předmět, navazovala na podrobně propracovanou rétoriku antickou (Quintilianus, Cicero, Rhetorica ad Herennium) a procvičovala se zejména nápodobou klasických vzorů. Je nepochybné, že klasická výuka gramatiky i rétoriky musela mít podstatný vliv na vlastní vyjadřování žáků, a to v latině i v národních jazycích. Vliv klasického vzdělání je ostatně patrný v jazykových projevech od doby středověku až přibližně po přelom 18. a 19. století.

Vzájemné česko-latinské jazykové vlivy

Koexistence češtiny a latiny – jako živého jazyka národního a prestižní, avšak mrtvé linguy francy – měla za následek, že se oba jazyky vzájemně ovlivňovaly specifickým způsobem.

Latina ovlivňovala češtinu vahou své kulturní nadřazenosti: byla jazykem ve vzdělané společnosti obecně srozumitelným, terminologicky ustáleným a stylisticky propracovaným. Latinský vliv na češtinu je dobře patrný na mnoha úrovních. Pomineme-li celé latinské sekvence v českých textech (ať už jde o citace či o latinské úseky česko-latinských makaronských textů), projevuje se vliv latiny nápadně na rovině lexikální (přejímky, kalky), gramatické a stylistické.

Co na druhé straně latině chybělo, byli rodilí mluvčí jako hráz vůči cizojazyčným vlivům. Nebylo tedy například mluvčích, kteří by do latiny nepromítali výslovnost češtiny či nějakého jiného vernakulárního jazyka. Nebylo také mluvčích, kteří by tvořili nová latinská slova, aniž by znali slovotvorný systém jiného jazyka. Můžeme proto usuzovat, že i čeština měla svůj vliv na místní podobu latiny, např. na její stránku fonetickou, slovotvornou, lexikální ad.

Přehled latinských vlivů v češtině

V následujícím přehledu jsme se pokusili zachytit některé jevy, o kterých lze uvažovat jako o projevu latinských vlivů v češtině.

a) V první části přehledu je zachyceno jen ilustračně několik příkladů latinských vlivů na lexikální rovině; lexikální latinismy dále ponecháme stranou jako zvláštní rozsáhlou kapitolu. Jádro tohoto přehledu tvoří latinské vlivy na rovině gramatické a stylistické.

b) Druhá část, která pojednává o vlivech na gramatickou stránku češtiny, se zabývá jmennou skupinou, slovesnými formami, větnými konstrukcemi a spojkovými výrazy.
c) Ve třetí části jsou popsány některé latinské interference na rovině stylistické. Protože je latinská rétorika skutečně mimořádně podrobně rozpracovaná a její vliv se projevuje téměř v každém slovním spojení, zaměřujeme se především na latinské vlivy na český slovosled (slovosled ve jmenné skupině, postavení slovesa, postavení vedlejší věty). Ostatní stylistické jevy jsou zmíněny jen okrajově.

Do přehledu byly zařazeny zejména takové jevy, ve kterých se humanistická čeština odlišuje od té dnešní a které mají obdobu v klasické latině. Je zřejmé, že interpretovat nějaký souběh v latině a češtině jednoznačně jako latinský vliv je příliš přímočaré. Není vyloučeno, že jde např. o vliv němčiny (v té době silně latinizované) či starší českou podobu daného jevu, která později zanikla. Tento soupis má však jiný účel: má být co nejúplnějším přehledem možných latinských vlivů, ze kterého bude možno po podrobnějším zkoumání vylučovat ty jevy, jejichž souvýskyt v češtině a latině je jen náhodný.

Jazykový materiál pochází z děl Kryštofa Haranta z Polžic a Bezdružic (1564-1621), Mikuláše Dačického z Heslova (1555-1626), Václava Vratislava z Mitrovic (1576-1635) a Jana Amose Komenského (1592-1670). V omezeném rozsahu přejímáme příklady také ze sekundární literatury, pokud nebyl nějaký jazykový jev v našem materiálu doložen. Přejaté příklady jsou náležitě označeny.

II. LEXIKÁLNÍ VLIVY

II. 1. Kalky v užití zájmen

***onen = iste* (onen známý)**

Latinského zájmene *iste* se používá jako odkazu na známou osobu (v pozitivním i negativním smyslu), často jako odkazu na všeobecně známou autoritu. Tato osoba může být natolik známá, že ani není třeba ji jmenovat (viz 3).

*(1) Jotam **onen** (Soud. 9, 7) k Sichemským, bratřím a krajanům svým, mluvě, řekl: „Slyšte mne a slyší vás Bůh.“ (KOMENSKÝ)*

*(2) Dobře **onen,** když tázán byl, která by nejpřednější ctnost teologa byla, odpověděl: Pokora. (KOMENSKÝ)*

*(3) A tak, co **onen** slavný mudřec, od některých divinus nazvaný (Plato lib. 12. de legibus), blahoslavenstvím při své obci, kterouž vzdělával a napravoval, býti soudil: když mladí lidé toliko v věcech vojenských, dospělejší pak, od let padesáti počínajíc, v věcech správy a řízení světského se obírají... (HARANT I, XXVIII)*

II. 2. Kalky v užití spojkových výrazů

z jaké příčiny = qua de causa* (nč. *proč; a proto)

*(4) My chtějíce vyrozuměti, **z jaké příčiny** naše velbloudy zadržují, (HARANT II, 87)*

*(5) ... se všech povinností, neví se **z jaké příčiny**, ssazen byl. (MITROVIC, 64)*

III. GRAMATICKÉ VLIVY

III. 1. Jmenná skupina

III. 1. 1. Nominativ jmenovací

Častější užití nominativu jmenovacího se vykládá jako vliv latiny (K jazyku a smyslu českých barokních textů, s. 72); v našem materiálu se ho užívá poměrně zřídka, zejména u názvů cizojazyčných. V ostatních případech mu konkuruje přívlastek shodný.

(6) Potom jsme se dostali do města ***Hall,*** *kteréž neveliké jest, ale pěkně vystavené. (HARANT I, 3)*

(7) Jiřík Fidlar, kramář, rodilý z města ***Hostinné nad Labem,*** *(DAČICKÝ)*

(8) … a roste okolo města ***Rhetimo,*** *(HARANT I, 68)*

III. 1. 2. Vazby s genitivy

III. 1. 2. 1. Sémantické

Gen. vlastnosti

Genitivu vlastnosti se užívá častěji než v nové češtině, patrně pod vlivem latinského ablativu vlastnosti.

(9) Byl pak jeden z nich z ostrovu Sicilie, člověk uctivý a přívětivý, okolo 28 let ***stáří;*** *(HARANT I, 74)*

(10) Praví o něm, že jest ***srsti a postavy koňské, noh slonových a hlavy jelení,*** *(HARANT II, 112)*

(11) … bylinky dvě ***jednostejné*** *ve všem k sobě* ***podobnosti*** (Kučera s. 67: *KOMENSKÝ, THEATRUM UNIVERSITATIS RERUM 146)*

Gen. posesivní u vlastních jmen

Posesivita se vyjadřuje vlastním jménem v genitivu, nikoli přivlastňovacím adjektivem.

(12) podlé slov ***Ovidia;*** *děd* ***Jakoba*** (K jazyku a smyslu českých barokních textů, s. 71)

III. 1. 2. 2. Syntaktické

Co + adjektivum v genitivu

Jde patrně o genitiv partitivní v širším užití po vzoru latinské genitivní vazby *(quid boni).*

(13) ***Co*** *pak té pravdě* ***odporného*** *jest, to má oznámeno a božím slovem vyvráceno býti... (KOMENSKÝ)*

(14) … tázán byl, která by nejpřednější ctnost teologa byla, odpověděl: Pokora. ***Co druhého?*** *Pokora.* ***Co třetího?*** *Pokora předce. (KOMENSKÝ)*

Gen. ve zvolacích větách

Tato vazba může být obdobou latinského akuzativu zvolacího v jednočlenných větách *(Crudelem Castorem! Ukrutný Kastor!* Novotný s. 219).

(15) Ach, mého hoře!, (Kučera s. 68, *KOMENSKÝ, LABYRINT SVĚTA 350)*

Gen. se slovesem být jako vyjádření přináležitosti, povinnosti

Genitivu ve spojení se slovesem *být* se užívá ve významu *je něčí povinností, pro někoho je příznačné.* Také v latině se v této vazbě uplatňuje genitiv: *Virorum est fortium toleranter dolorem pati. Statečným mužům náleží trpělivě snášet bolest.* (Novotný s. 146)

(16) Uškrnouti se mravného jest, chechtati se nezdvořilého, (Kučera s. 91: *KOMENSKÝ, DVÉŘE JAZYKŮ OTEVŘENÉ 414)*

III. 2. Slovesné formy

Zatímco v dnešní češtině je základní slovesnou formou určitý slovesný tvar v aktivu, a to i ve vyjádření vedlejších dějů (vedlejší věta na místě přechodníkové konstrukce, vedlejší věta na místě adjektiva verbálního), humanistická čeština často využívá i jiných slovesných tvarů, a to jak určitých (pasivum opisné a zvratné), tak neurčitých (přechodníky, adjektiva verbální). Na rozdíl od dnešní češtiny je užití těchto tvarů bezpříznakové.

III. 2. 1. Opisné pasivum

Pasivních konstrukcí se užívá velmi často, a to i v kontextech, kde bývá vyjádřen původce děje (vyjadřuje předložkovou vazbou, viz 17).

*(17) ... mimo tu povinnost, kteráž jim **od stavův svěřena bude,** (DAČICKÝ)*

*(18) O čemž níže víc **oznámeno bude.** (HARANT I, 167)*

*(19) ... připovídá, chceme-li se poturčiti, že nám hrdlo **darováno bude.** (MITROVIC 120)*

III. 2. 2. Reflexivní pasivum

Také v reflexivním pasivu, na rozdíl od dnešní češtiny, může být vyjádřen původce děje (viz 22).

*(20) ... a místy jsou břehové zdmi vyhnaní, po nichž **se může** suchou nohou **choditi,** (HARANT I, 15)*

*(21) Perifrázis lecjaks **udělati se může,** jen aby se rozumělo, co se míní. (KOMENSKÝ)*

*(22) Mezitím Česká země **od lidu vojenského,** v Čechách porůznu **zůstávajícího, jse hubiti nepřestávala.** (DAČICKÝ)*

III. 2. 3. Transgresivní konstrukce

Transgresivní konstrukce vyjadřují děj vedlejší k ději řídícího slovesa, obvykle časovou okolnost, podmínku, příčinu, přípustku ad. Často předcházejí před určitým slovesem, snad pod vlivem latinského ablativu absolutního, který stává na počátku věty. Není výjimkou, stejně jako u latinského ablativu absolutního, že podmět určitého slovesa předchází před transgresivem (viz 24) či je do transgresivní konstrukce přímo vřazen, srov. *Recepto Caesar Orico Apolloniam proficiscitur.* (Caes.), doslova: *Dobyv Caesar města Oriku táhne k Apollonii,* Novotný s. 208.

*(23) **Umírajíce** pak aspoň po smrti pozůstávajícími takovými pamětmi potomkuom našim posluhujem... (DAČICKÝ)*

*(24) Též bylo jest veliké horko, že lidé **dělajíce** na polích, horkem mřeli. (DAČICKÝ)*

III. 2. 4. Adjektiva verbální (též substantivizovaná)

Adjektiv verbálních se užívá na místě dnešních vedlejších vět či deverbálních substantiv.

*(25) Protož svatý Pavel dí, že služebník církve zmocněný býti musí v umění božím, aby i napomínati mohl, i **odporující** přemáhati. (KOMENSKÝ)*

*(26) Veliké, tedy, slavné, důstojné a náramné pilnosti **potřebující** jest kazatelské umění, k němůž jsme povoláni. (KOMENSKÝ)*

III. 3. Větné konstrukce

III. 3. 1. Akuzativ s infinitivem

Akuzativ s infinitivem v latině následuje po verbech dicendi a sentiendi v aktivním tvaru. V humanistické češtině jde o vazbu velmi rozšířenou, která se objevuje po slovesech jako *pravit, vidět, soudit, domnívat se, myslet* ad.

V latině v této vazbě vyjádřit nejen současnost, ale i následnost a předčasnost (infinitivem futura a perfekta): *Gaudemus leges servari/ servatum iri/ servatas esse. Radujeme se, že zákony jsou/ budou/ byly zachovávány,* Novotný s. 197. V našem materiálu se nevyskytuje doklad, který by nějakým obdobným způsobem vyjadřoval následnost a předčasnost v češtině.

Pokud se infinitivní část skládá ze sponového infinitivu a jména, shoduje se v latině jméno s akuzativním tvarem: *Puto me **beatum** esse. Myslím, že jsem šťasten,* Novotný s 197. V češtině dané jméno buď zachovává shodu a stojí v akuzativu (viz 27, 28), nebo se objevuje v predikativním instrumentálu (viz 29).

*(27) takže lidé, kam kdo mohl, zvláště páni preláti, z orduňku svého utíkali, **domnívaje jse** v lidu obecním **nějaké pozdvižení býti.** (DAČICKÝ)*

*(28) **Povinné** tedy, bratří v Kristu milí, **býti soudím,** abychom... (KOMENSKÝ)*

*(29) ukazovali nám pod ním díru, a v ní kmen stromový, **jejž pravili palmovým býti** (HARANT I, 208)*

III. 3. 2. Nominativ s infinitivem

Latinský nominativ s infinitivem je obdobou akuzativu s infinitivem; tato vazba se používá po verbech dicendi a sentiendi v pasivním tvaru. *Lycurgi temporibus Homerus fuisse traditur (videtur, putatur…). O Homérovi se vypravuje (zdá, myslí…), že žil za časů Lykurgových,* Novotný s. 200.

Na rozdíl od latiny se v češtině pasivních tvarů verb dicendi a sentiendi užívá poměrně řídce. U opisného pasiva je jejich užití úplně vyloučeno *(Obecně je *říkáno/ *myšleno/ *domníváno/ *viděno, že…; *Homér je vypravován být slepý).* V pasivu reflexivním se sice vyskytují, ale pouze v neosobní podobě, což vylučuje užití nominativu. *(*Obecně se Homér vypravuje být slepý).*

České vazby nominativu s infinitivem se – alespoň v našem materiálu - omezují pouze na slovesa *zdát se* a *vidět se* (obojí v nč. významu *něco se zdá nějaké),* a to zřejmě pod vlivem velmi frekventovaného latinského slovesa *videri* (doslova *být viděn nějakým,* tj. *zdát se nějakým).*

*(30) … a když mu **se viděl** [koláček] dosti **upečený býti,** (HARANT II, 97)*

*(31) A jistě že sou se nám **ty dvě neděle** tak **dlouhý bejti zdály** jako předešle čtvrt léta. (MITROVIC 169)*

III. 3. 3. Doplněk v nominativu

Stejně jako u akuzativu s infinitivem sponového slovesa *být* může stát další jméno ve dvojím tvaru, totiž ve tvaru shodném (akuzativu) či v instrumentálu (viz výše), může mít dvojí tvar také doplněk tvořený jménem.

Česká slovesa typu *zůstat* vyžadují doplněk v shodném tvaru nominativu či v instrumentálu *(někdo zůstal nějaký/ nějakým).* Vzhledem k rekci k nim lze přiřadit také slovesa nazývání se *(něco se nazývá něco/ něčím),* ačkoli se člen *něco/ něčím/ nějak* nepovažuje za doplněk, nýbrž za příslovečné určení.

V latině stojí po těchto slovesech jméno pouze ve tvaru shodném. Proto předpokládáme, že používání shodného tvaru v češtině, v daném případě nominativu, může být latinským územ podpořeno.

(32) Jest pak město Padua starodávné, od Antenora Trojanského (...) založeno, kteréž až do těchto časův ***slavné*** *zůstalo. (HARANT I, 39)*
(33) nenarážeti vždycky na přítomné časy jest tak orati, aby role ***nezoraná*** *zůstala; jest tak mlátiti, aby obilí* ***nevymlácené*** *zůstalo, to jest mlátiti zemi, stěny, hambalky neb samu slámu bez dosahování... (KOMENSKÝ)*
(34) bohové se nazývají ***modly, anjelé, králové,*** *... (KOMENSKÝ)*

III. 3. 4. Doplněk v akuzativu

Také u sloves typu *učiniti* může stát v humanistické češtině doplněk ve tvaru shodném *(učiniti někoho nějakého)* či v instrumentále *(učiniti někoho nějakým).* Shodný tvar doplňku (akuzativ) odpovídá latinskému úzu. V našem materiále se jednoznačný shodný tvar doplňku nevyskytuje; výskyty, které by bylo možno interpretovat jako instrumentál, jsou adjektiva ve tvaru feminin, a proto jsou v akuzativu a instrumentálu homonymní.
(35) ***nesmrtedlného*** *by se učiniti mohl,* (Kučera s. 68: *KOMENSKÝ, LABYRINT SVĚTA 312)*
(36) ... usilujíc řeč Krista pána ***křivou*** *učiniti, (HARANT I, 232)*
(37) Thema jest hlavní věc textu, kterouž ***známou*** *učiniti neb dovesti chce autor. (KOMENSKÝ)*

III. 3. 5. Zájmeno *se* odkazující do nadřízené predikace

Latinská zvratná zájmena *se, suus* mohou odkazovat nejen k podmětu v rámci dané predikace, ale i k podmětu predikace nadřízené. Tak např. zvratné zájmeno ve vazbě akuzativu s infinitivem může odkazovat také k podmětu řídícího slovesa, zvratné zájmeno ve vedlejší větě může mít vztah k podmětu věty řídící. Může se pak stát, že v jedné větě mají zvratná zájmena vztah k různým podmětům: *Ariovistus ad Caesarem legatos mittit, uti ex suis aliquem ad se mitteret. Ariovistus pošle k Caesarovi vyslance, aby k němu (tj. k Ariovistovi) poslal někoho ze svých (tj. Caesarových) lidí.* Novotný s. 127.

Odkazování k podmětu nadřízené predikace máme doloženo také v humanistické češtině, avšak pouze v krátkých, jednoduchých vazbách. S kombinací odkazů ke dvěma různým podmětům jsme se nesetkali.
(38) My tedy majíce otce na nebi všemohoucího… a ženicha nesmrtelného, darujícího těm, ješto jeho zaslíbení se drží, bohatství nebeské, ... a ty a takové věci milujícím ***sebe*** *připraviti ráčil, (HARANT I, 137)*

III. 3. 6. Nutnostní vazba *(někomu) jest* + infinitiv

České spojení *(někomu) jest* + infinitiv vyjadřuje nutnost, povinnost či záhodnost. V latině se ve stejném smyslu používá spojení *est* + gerundivum, a to buď v neosobním užití *(Iam nobis eundum est. Už musíme jít.),* nebo v osobním *(Memoria nobis exercenda est. Paměť musíme cvičit.),* Novotný s. 211.

V humanistické češtině je běžnější neosobní konstrukce s *jest* + infinitiv (viz 39), je doložena ale i konstrukce osobní (viz 40).
(39) Oplzlosti všelijak ***se stříci jest****.* (Kučera s. 74: *KOMENSKÝ, DVÉŘE JAZYKŮ OTEVŘENÉ, 414)*
(40) jestliže se čeho v něm dovodí neb zsmítá, musí se nejprvé rozepře, oč ***činiti jest,*** *v otázku postaviti.* Tj. *musí se postaviti v otázku, oč* ***jest*** *(= se má)* ***činiti*** *rozepře. (KOMENSKÝ)*

III. 3. 7. Kondicionál po verbech dicendi a sentiendi

V nepřímé řeči se v latině používá akuzativu s infinitivem (na místě vět hlavních v přímé řeči) a vět s konjunktivem (v nepřímých otázkách a ve větách v přímé řeči vedlejších). V českých dokladech se nepřímá řeč vyjadřuje v omezené míře akuzativem s infinitivem, daleko častěji pak vedlejší větou s indikativem či s kondicionálem. Pokud jde o distribuci indikativu a kondicionálu, nezdá se ostře vyhraněná; neplatí např., že by kondicionál jednoznačně označoval autorovu distanci od cizího tvrzení. Kondicionálu se častěji užívá po záporném slovese (viz 43).

Kondicionál nepřímé řeči se v češtině používá také u verb sentiendi (viz 43).

*(41) O té pravili, že**by sloula** studénka Rogel, o níž jsem nahoře zmínku učinil. (HARANT I, 206)*

*(42) Jindřich Nyklásek z Žitenic zabit jest v domě Beneščiném na Koňském trhu v městě Hoře Kutně. Pravili, že **by** ho **zabil** Václav, syn pana Pavla Podivického z Podivic. (DAČICKÝ)*

*(43) O duchu svatém velice bloudí, nevěříce a**by pocházel** od syna, než toliko od otce. (HARANT II, 254)*

III. 3. 8. Kondicionál ve větách vztažných s významem účelu, účinku ad.

Latinské věty vztažné s konjunktivem mohou vyjadřovat širokou paletu významů, pro něž se v nové češtině užívá spojek se specializovaným lexikálním významem. Tyto vztažné věty vyjadřují např. účel, důvod, přípustku, přirovnání ad., srov.:

účel: *Homines rationem habent, quae causas rerum et consecutiones videat. Lidé mají rozum, který by (= aby) viděl příčiny věcí a následky.* Novotný s. 251.

důvod: *Magna est vis veritatis, quae facile se per se ipsa defendat. Veliká je síla pravdy, jež (= poněvadž) se snadno sama o sobě hájí.* Novotný s. 250.

S podobnou významovou modifikací se setkáváme také u vztažných vět s kondicionálem v humanistické češtině.

*(44) Protož i to jisté jest, že žádné historie a žádného povědění v Písmě není **tak** na oko **špatného, z něhož by** (= aby) se mnoho rozličných naučení **nemohlo vyvésti,** kdo umí. (KOMENSKÝ)* Věta vztažná účinková.

*(45) ...tři janičaře k stráži, **kteří by** (= aby) nás **opatrovali** a jako za guardii **byli,** poslal. (MITROVIC 19)* Věta vztažná účelová.

*(46) ...někteří starší vězni z našeho vězení do seraglio jeho fraucimoru posláni byli, **kteří by** (= aby) tam nějaké pobořené stavení **rumovali** a **vyklidili.** (MITROVIC 129)* Věta vztažná účelová.

*(47) I drželi o to Horníci rejtuňk, vyslavše z sebe osob několik do Prahy, **kteříž by** (= aby) o to **jednaly,** aby k tomu spuštění nepřišlo. (DAČICKÝ)* Věta vztažná účelová.

III. 4. Spojovací výrazy

III. 4. 1. Relativa

Relativum kopulativní

V latině je vztažné připojování vět velmi časté. Pomocí relativních zájmen *qui, quae, quod* ad. se spojují nejen věta vedlejší přívlastková s větou řídící, ale i hlavní věty mezi sebou (tzv. relativum kopulativní). Relativní spojení hlavních vět se do nové češtiny překládá pomocí výrazu *a ten, a ta, a to.* V humanistické češtině se v analogickém případě běžně užívá relativních zájmen, a to i na počátku souvětí (nepravá věta vztažná).

*(48) a z toho porodila potvoru jménem Minotaurum, půl člověka z přední strany a půl vola z druhé, ... **Kteréhož** král manžel její pro podivení chovati chtěje, skálu tu tak vytesati dal, a do ní manželku svou s tou potvorou zavřel, (HARANT I, 67-68)*
*(49) A Matyáše, mladšího syna téhož Hunyada jav, do Čech do vězení poslal. **Kterýžto** Matyáš potom v Uhřích kraloval. (DAČICKÝ)*

Relativum a spojka podřadicí

Relativum se může kombinovat se spojkou podřadicí. Na počátku věty pak vzniká blok spojovacích výrazů, v němž relativum odkazuje k textu předcházejícímu a spojka podřadicí ke vztahům mezi větami následujícími.
*(50) že na tom místě stál onen neplodný strom fíkový, **kterýž když** Kristus pán jda z Betanie do Jerusaléma ohledoval, a z něho fíky míti se nadál, ale žádného ovoce na něm nenalezl, zlořečením jeho usechl. (HARANT I, 142-143)*
*(51) ... a dotekl se ho, řka jemu : "Vstaň a pojez, nebo dlouhá cesta nastává tobě." **Kterýž když** vstal, jedl a pil, i šel, posilniv se tím pokrmem, čtyřidceti dní a čtyřidceti nocí až na horu boží Oreb, (HARANT II, 75)*

Korelativní dvojice

U korelativních dvojic se v latině často vyjadřuje pouze druhý, vztažný člen *(qui, quae, quod).* V humanistické češtině se po vzoru latiny první člen vynechává (demonstrativum či substantivum obecného významu).
*(52) Ale vím a znám, že jsou **0, kteříž** se lidmi býti znajíce, milovníci… jsou… ušlechtilých věcí,* (Kučera s. 72: *KOMENSKÝ, THEATRUM UNIVERSITATIS RERUM 113)*

III. 4. 2. Spojky

Kdyby ne

Obdobou českého *kdyby ne* je latinská spojka *nisi,* která uvozuje podmiňovací věty s negativním významem. Používá se také ve spojení s jednotlivými slovy, a to ve významu *leda, jedině* či *nebýt něčeho.* Tato vedlejší užití výrazu *nisi* mohou mít vliv na širší užívání české spojky *(kdy)by ne.*
*(53) **By ne** příhody, byl by svět co hody.* (Kučera s. 79: *KOMENSKÝ, MOUDROST STARÝCH ČECHŮ,338)*

Až* ve významu *dokud ne

Ve významu *dokud ne* se v klasické latině užívá spojek *dum* a *quoad* (později též *donec),* které se pojí s afirmativním tvarem slovesa v indikativu. Negativní forma slovesa se v těchto vedlejších větách časových nepoužívá: *Epaminondas ferrum in corpore usque eo retinuit, quoad renuntiatum est vicisse Boeotios. Epameinondas zadržel oštěp v svém těle tak dlouho, až bylo ohlášeno (= dokud nebylo ohlášeno), že Boiotové zvítězili.* Novotný s. 261.

Tento latinský úzus mohl podpořit užívání spojky *až* s afirmativním slovesným tvarem v češtině na místě dnešního spojení *dokud ne.*
*(54) ... české a uherské království přijal, byv v létech svých desíti. Ale nevládl, **až byl** v letech šestnácti. (DAČICKÝ)*

IV. STYLISTICKÉ VLIVY (SLOVOSLED)

IV. 1. Interpozice rozvíjejících částí

Klasičtí autoři s oblibou formulovali věty a souvětí podle cyklického (přesněji cibulového) principu: členy podřazené se vřazují doprostřed mezi členy řídící; také mezi tyto členy podřazené lze doprostřed vsunout ještě další rozvíjející členy na nižší úrovni atd. Při lineárním vnímání textu se tak nejprve postupně otevírají další a další struktury podřízené jedna druhé a potom se jedna po druhé uzavírají, až se uzavře i nejvyšší syntaktická úroveň. Tento princip funguje i na úrovni věty jednoduché.

*(55) jsa **za příčinou služby své dvorské a jiných zaneprázdnění k takovému spisování a vydávání kněh** nespůsobný; (HARANT II, 7)*

*(56) jiný **v světě** obchod a řemeslo, (KOMENSKÝ)*

IV. 2. Jmenná skupina

Slovosled ve jmenné skupině je ve starší češtině obecně volnější než v češtině dnešní. Odchylky v postavení přívlastku mohly být podpořeny působením latinského vzoru.

IV. 2. 1. Antepozice přívlastku neshodného

*(57) něco podobného jako **lidských věcí** běžné konání… (KOMENSKÝ)*

*(58) to jest **zisku** hledání a **roboty** odbývání… (KOMENSKÝ)*

IV. 2. 2. Postpozice přívlastku shodného

*(59) mečem **pronikavým, na obě strany ostrým, prostupujícím srdce lidská až do kostí a mozka;** (KOMENSKÝ)*

*(60) po předu nad čelem stojí cívka **stříbrná; pozlacená, perlami a prostějším kamením prosazovaná,** (MITROVIC 20)*

IV. 3. Sloveso v koncové pozici

Koncové umístění slovesa odpovídá řazení podle cyklického principu: věta je uzavřena vůbec nejvyšším syntaktickým členem, který se v ní nachází. V koncové pozici stávají nejen slovesa určitá, ale i neurčité slovesné tvary (např. součásti analytických predikátů či infinitivy jako jiné větné členy, viz c.2).

IV. 3. 1. Určité sloveso v koncové pozici

*(61) Příkladu jiného **byť nebylo,** jej od včeliček přirozený **mám,** kteréž ač na rozličné kvítíčko **připadají** a z nich rozličné moci a podstaty **sbírají,** však vždy jednu a túž podstatu, vlastnost a dobrotu medu mistrovsky **udělají.** (HARANT II, 6)*

*(62) Dukátové zlatí po 15, 16 kopách míš., staří stříbrní tolarové po osmi, desíti rejnských **platili,** avšak zřídka **jse nacházeli;** nových, na většim díle měděných tolaruov a grošův hojně vuobec **bylo.** (DAČICKÝ)*

IV. 3. 2. Infinitiv v koncové pozici

*(63) …některá knížata a hrabata germanská v říši, jenž byli také Čechuom napomáhali, nepřestávali císaři Ferdinandovi protivní a odporní **býti,** (DAČICKÝ)*

*(64) každý se snažuj jako vypulerovaná střela **býti,** (KOMENSKÝ)*

IV. 3. 3. Určité sloveso v koncové pozici před vedlejší větou vztažnou

Silná tendence k umisťování sloves v koncové pozici vede někdy k tomu, že se vztažná věta neumisťuje za jméno, které rozvíjí, ale až za koncové sloveso1. Vznikají tak neprojektivní konstrukce, neboť skupina jméno – rozvíjející věta vztažná je vsunutým slovesem přerušena.

(65) bez čehož by ani jeden ***nebyl,*** *který by všecky, jak se v té zahradě nacházejí, pokad živ viděti mohl. (HARANT I, 43)*
(66) co Zeleucus král ***učinil,*** *který pro zachování zraku synu svému oko své vlastní sobě vyloupil. (KOMENSKÝ)*
(67) Tu dragoman aneb tulmač, turecskej renegát, ***přiveden byl,*** *který od pana orátora sultánovi v krátkých slovích promluvil. (MITROVIC 69)*

IV. 3. 4. Určité sloveso v koncové pozici po korelativu

Stejně jako u skupiny c.3 vede koncové postavení slovesa k neprojektivitě i u korelativních dvojic. Vedlejší věta, k níž poukazuje korelativum, následuje nikoli bezprostředně po korelativu, nýbrž až po slovese v koncové pozici; jednotlivé části korelativní dvojice jsou tak od sebe odtrženy.
(68) až k tomu ***přivedeno,*** *že pokoj učiněn… (DAČICKÝ)*
(69) Aby pak každý vyrozuměti a tomu ***uvěřiti mohl,*** *že se do našich zemí dostává, (HARANT II, 58)*
(70) … a v týchž mandátích vuobec vyšlých jiným toho zjevně ***doložiti,*** *že při tomto sněmu ten artikul o náboženství k zavření, … do proposicí sněmovní položiti… chtíti ráčíme, (DAČICKÝ)*

IV. 3. 5. Předsouvání vedlejších vět před větu řídící

Cyklické uspořádání humanistické věty vyžaduje, aby složitější větné celky byly uzavírány větou řídící či její částí, zpravidla predikátem. To má za následek, že se věty vedlejší kladou před větu řídící či před její predikát. Toto pravidlo platí i pro ty věty vedlejší, pro něž je v nové češtině příznačná postpozice za větou řídící (věty se spojkami *aby, že;* věty obsahové).
(71) naposledy přátelsky a důvěrně se nám otevřel, a žeby jeden z rytířův Maltezských byl, ***se přiznal,*** *a zase i kdo a co jsme,* ***od nás přezvěděl.*** *(HARANT I, 74-75)*
(72) (Z toho jde, že důvodové, jimiž mysl lidská jímána býti má, mohou a mají i z Písem, i z rozumu, i z smyslů (...) vedeni býti,) ***tak jakž*** *že i proroci, i Kristus, i apoštolé činili,* ***známé jest.*** *(KOMENSKÝ)*
(73) Tím zajisté i historie Písem od jiných historií se dělí, ***že se v nich nejen,*** *co a jak se stalo,* ***ale také (a více),*** *proč aby se tak stalo, Bůh chtěl,* ***uvažovati musí…*** *(KOMENSKÝ)*
Toto souvětí je obzvlášť ilustrativní: předsouvají se v něm nejen věty závislé na první úrovni *(co a jak se stalo; proč Bůh chtěl),* ale také věta závislá na větě závislé *(aby se tak stalo).* Souvětí je ukončeno sledem skupin slov, z nichž každá patří k jiné větě *(stalo, Bůh chtěl, uvažovati musí).*

IV. 4. Kladení tázacího slova za téma otázky

Aktuální členění doplňovacích otázek v humanistické češtině někdy kopíruje latinský slovosled. Tázací slovo se neuvádí na počátku věty, nýbrž až za tématem. (Viz také příklad 40.)
(74) Obřízka ***co*** *byla? Svátost. (KOMENSKÝ)*
(75) Osoby jsou: 1. rodičové, 2. Kristus. … O rodičích ***co*** *se mluví?Že s dítětem svým podlé Zákona naložili. (KOMENSKÝ).*

V. ZÁVĚREM

Pokusili jsme se zmapovat sféru latinských vlivů v humanistické češtině. K uvedenému přehledu je třeba dodat, že vliv klasické latiny měl v jednotlivých jazykových oblastech různou sílu: silněji se uplatnil ve stylistice, o poznání slaběji v oblasti gramatiky. Pro všechny jazykové roviny a oblasti ale platí, že nápodoba latinského vzoru byla jen jednou

z možností, které mohl jazyk využít, nikoli závazným pravidlem (jak by se snad mohlo z přehledu vlivů zdát). V humanistické češtině se samozřejmě pravidelně setkáváme také s konstrukcemi novočeskými.

Tento přehled, i když je jen základním souhrnem problematiky, otevírá další otázky. Jde především o poměr mezi konstrukcemi ovlivněnými latinou a neovlivněnými – tento poměr se pravděpodobně bude lišit podle žánrů, autorů a období. Obzvlášť zajímavé je z tohoto hlediska období, kdy latinské konstrukce vycházejí z úzu, tedy devatenácté století. Obecněji pak stojí za pozornost, nakolik a na kterých rovinách je čeština schopna (ochotna) absorbovat cizojazyčné vlivy; tato problematika souvisí s vědomým postojem vůči jazyku.

Poznámky

1Pozici slovesa označujeme v tomto případě za koncovou jen z hlediska intonačního – sloveso je posledním členem v jednom souvislém intonačním celku. Z hlediska syntaktického stojí na posledním místě věta vztažná, neboť i ona je syntaktickým členem věty řídící, totiž přívlastkem. Po intonační stránce je vztažná věta novou uzavřenou jednotkou.

Prameny

Dačický z Heslova, M.: *Paměti.* http://citanka.cz/dacicky/pamtoc.html (staženo 20.7.2002)
Harant z Polžic a Bezdružic, K.: *Cesta z království Českého do Benátek, odtud do Země svaté, země Judské a dále do Egypta, a potom na horu Oreb, Sinai a sv. Kateřiny v pusté Arabii 1, 2.* K. J. Erben (ed.). Praha: František Řivnáč, 1854-55. Zkrácené vydání.
Harant z Polžic a Bezdružic, K.: *Putování aneb Cesta z království Českého... do Země svaté... 1, 2.* Praha: Daniel Adam z Veleslavína - dědici, 1608.
Komenský, J. A.: *Zpráva a naučení o kazatelství.* http://citanka.cz/ (staženo 20.7.2002)
z Mitrovic, V. V.: *Příhody.* http://citanka.cz/mitrovic/prtoc.html (staženo 20.7.2002)
z Mitrovic, V. V.: *Příhody.* Praha 1976.

Poznámka: čísla u jednotlivých dokladů odkazují k číslům stránek u knižních vydání. Doklady z Harantovy Cesty cituji podle Erbenova vydání z roku 1854-55.

Literatura

Čejka, M.: Střídání kódů u Jana Blahoslava a Martina Luthera: (Několik poznámek k tzv. kulturní diglosii). *LF* CXXI, 1998, 1-2, s. 84-104.
Gebauer, J.: *Historická mluvnice jazyka českého.* Díl IV., Skladba. K vyd. upravil F. Trávníček. Praha 1929.
Hrabák, J., Štěpánek, V.: *Úvod do teorie literatury.* Praha 1987.
Hubáček, J.: Paralelismus a chiasmus v raných spisech J. A. Komenského. *LF* CXXII, 1999, 1-2, s. 49-63.
K jazyku a stylu českých barokních textů I. Sborník Katedry bohemistiky Pedagogické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. M. David (red.). České Budějovice 1998.
Kučera, K.: *Jazyk českých spisů J. A. Komenského.* Praha 1983.
Lausberg, H.: *Retoryka literacka: Podstawy wiedzy o literaturze.* Przeł. A. Gorzkowski. Bydgoszcz 2002.

Novotný, F. a kol.: *Základní latinská mluvnice.* Jinočany 1992.
O umění básnickém a dramatickém: Antologie. K vyd. připr. K. Sgallová a J. K. Kroupa. Praha 1997.
Outrata, F.: *Přehled humanistické jazykovědné tvorby v české a moravské oblasti (1500-1620).* Nepublikovaná písemná práce. Ved. práce: A. Stich. Praha: Universita Karlova, Filosofická fakulta 1999.
Silagiová, Z.: „Utroque idiomate loquebantur“. *LF* CXXII, 1999, 1-2, s. 39-48.
Svoboda, K.: *Kapitoly z vývoje české syntaxe hlavně souvětné.* Praha 1988.
Šimečková, A.: Zur individuellen tschechisch-deutschen Zweisprachigkeit in Böhmen: Eine Fallstudie aus dem 16. Jahrhundert (1). *Acta Universitatis Carolinae – Philologica 2. Germanistica Pragensia* XII, 1994, S. 109-117.
Tříška, J.: *Latinitas bohemica: Výbor z latinské literatury českých zemí.* Praha 1996.
Tříška, J.: *Latinská a česká literatura na pomezí Čech, Moravy a Slezska.* Litomyšl 2002.
Tříška, J.: *Pražská rétorika.* Praha 1987.
Tříška, J.: *Studie a prameny k rétorice a k universitní literatuře.* Praha 1972.